

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління та
національної безпеки
Кафедра економічної теорії, інтелектуальної
власності та публічного управління

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

СТОРОЖУК ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

УДК: 332.14
(індекс)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В СФЕРІ ЛІСОВОЇ ПОЛІТИКИ
(тема роботи)

281 «Публічне управління та адміністрування»
(шифр і назва спеціальності)

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр
кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

Д. М. Сторожук
(підпис, ініціали та прізвище здобувача вищої освіти)

Керівник роботи
Ходаківський Євгеній Іванович
(прізвище, ім'я, по батькові)

д.е.н., професор
(науковий ступінь, вчене звання)

Висновок кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління

за результатами попереднього захисту: Сторожука Дмитра Миколайовича

Протокол засідання кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління № від «11» грудня 2020 р.

Завідувач кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління

к.е.н., професор
(науковий ступінь, вчене звання)

_____ (підпис)

Якобчук В.П.
(прізвище ,ім'я, по батькові)

«11» грудня 2020 р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти Сторожук Дмитро Миколайович захистив
(прізвище ,ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

_____ (науковий ступінь, вчене звання)

_____ (підпис)

Пугачова Н.С.
(прізвище ,ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Сторожук Д. М. Інституційні зміни в сфері лісової політики. – Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування – Поліський національний університет, Житомир, 2020 р.

В роботі обґрунтовується потреба інституційних перетворень лісового комплексу. Виконано аналіз факторів розвитку ринку деревної сировини, позначено місце і роль державної практики його регулювання; розкрито роль корневих цін як фактору соціально-економічного розвитку лісового господарства України; вивчено зарубіжний досвід.

Сформульовані рекомендації щодо формування лісової політики на рівні підприємств і регіону, що забезпечують раціональність інституційних перетворень у лісовому комплексі. Запропонований інструментарій може бути використаний для вимірювання інституційних змін в інших галузях економіки

Ключові слова: лісовий комплекс, інституційні перетворення, державне регулювання, державне управління, підприємства лісового комплексу.

SUMMARY

Storozhuk D. M. *Institutional changes in Forest Policy. – Qualification work for the master's degree in specialty.* Qualifying work on obtaining an educational degree Master in specialty 281 «Public management and administration» – Polissia National University, Zhytomyr, 2020.

The paper substantiates the need for institutional transformations of the forest complex. The analysis of factors of development of the wood raw materials market is carried out, the place and role of State practice of its regulation are indicated; the role of Root prices as a factor of socio-economic development of Forestry in Ukraine is revealed; foreign experience is studied.

Recommendations on the formation of forest policy at the level of enterprises and the region are formulated, ensuring the rationality of institutional transformations in the forest complex. The proposed tools can be used to measure institutional changes in other sectors of the economy

Keywords: forest complex, institutional transformations, state regulation, public administration, forest complex enterprises.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ЛІСОВИЙ КОМПЛЕКС: СУЧАСНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	8
1.1. Загальна характеристика лісових ресурсів та економічної ситуації	8
1.2. Інституційний підхід до проблем лісового комплексу	10
1.3. Порівняльний аналіз лісових політик розвинених країн	17
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІСОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ	22
2.1. Дослідження інституційних змін в Україні	22
2.2. Опис IAD-рамки аналізу інституційного розвитку	24
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІСОВОГО КОМПЛЕКСУ	32
3.1. Основні положення Q-методології: теорія і практичне застосування	32
3.2. Запропоновані напрями змін в сфері лісової політики	36
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	45
ДОДАТКИ	50

ВСТУП

Актуальність роботи. Ресурси в економічному сенсі це не одне і теж, що звичайне існування лісів, родючих земель, корисних копалин тощо. Можливо виокремити три об'єктивні складові, які мають важливе значення для трансформації природних ресурсів в економічний (грошовий) ресурс, який потрібен як предмет праці. Перший компонент ефективна (економічно ефективна, рентабельна) технологія, другий – існування та функціонування інституційної структури, яка необхідна для реалізації раціонального користування лісовим ресурсом. Третій – природні, кліматичні та інші нейтральні фактори, що безпосередньо чинять вплив на ефективність використання технологій у галузі.

В даний час в лісовому комплексі України склалася критична ситуація. Обладнання застаріло – знос потужностей в цілому по галузі становить понад 60 %, а фактичні терміни експлуатації вище нормативних приблизно на 81 %. Обсяг інвестицій, що надходять у галузь недостатньо, 81 % яких проходить за рахунок внутрішніх (власних) коштів підприємств, організацій – і практично відсутні зовнішні інвестори. Лісова продукція може конкурувати, глибина переробки суттєво нижче, ніж в розвинених країнах.

Інституційне середовище можна визначити як набір тих формальних і неформальних правил і обмежень, якими фактично керуються економічні суб'єкти. Більш точно її можна визначити як безліч юридичних, адміністративних та інших правил і обмежень, що базуються на звичаях, положеннях і законах.

Інституційні зміни зазвичай пов'язують зі зміною інституційних структур, прав власності, формальних і неформальних правил та їх адаптації. Уподобання та неформальні правила можна згрупувати за допомогою різних методів. Відповідно різні правила можуть бути використані по відношенню до різних груп, і важелі підпорядкування правилам теж будуть різними.

Сучасний інституційний устрій та зміни в інституційному середовищі в лісовому комплексі щільно пов'язані з сучасною лісовою політикою. Яка розкриває сукупність інститутів, що налаштовують екологічні, економічні та соціальні результати лісокористування, також важливими є питання власності ресурсів та управління ними. З метою збільшити ефективність лісового комплексу, необхідна певна система заходів, які є невіддільною складовою державної та регіональної політики у сфері лісового господарства, і це зумовлює необхідність проведення справного інституційного аналізу.

Теоретичною основою дослідження є: з одного боку, інституційна теорія та її неоінституційний напрям, представлені в роботах Д. Норта, О. Ульямсона, Д. Ходжсона. Теорія використання Q-методології представлена на роботах У. Стівенсона, С. Брауна, Б. МакКеона, а в практичному її застосуванні ми ґрунтувалися на роботах Машкіної О. Слід згадати роботи відомих економістів-математиків: Л. Канторовича, А. Аганбегяна, М. Албегова, К. Багриновського, В. Волконського, А. Гранберга, М. Завельського, І. Кагановича, А. Макарова, В. Макарова, В. Маша, В. Білоусової, Ю. Блама, І. Бірмана, І. Воєводи, В. Глотова та ін.

Предметом дослідження є інституційне середовище лісового сектору з усіма його взаємозв'язками, інституційними змінами та способи вимірювання цих змін.

Об'єктом дослідження є економічні суб'єкти підприємства лісового сектора України.

Мета кваліфікаційної роботи вивчення впливу інституційного середовища на функціонування лісового комплексу на основі методичного інструментарію.

Сформульована мета передбачає вирішення наступних завдань:

- дослідити сучасний економічний стан та інституційне середовище лісового комплексу;
- оцінити інституційне середовище лісового комплексу України;

- розробити рекомендації щодо зміни інституційного середовища в лісовому комплексі України з метою підвищення економічної ефективності його функціонування.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовувались такі методи : інституційний, кластерний та дискримінантний аналіз; абстрактно-логічний, узагальнення і порівняльний аналіз; аналіз та синтез; економіко-математичне моделювання та прогнозування та сценарне моделювання.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що на основі отриманих результатів сформульовані рекомендації щодо формування лісової політики на рівні підприємств і регіону, що забезпечують раціональність інституційних перетворень у лісовому комплексі. Запропонований інструментарій може бути використаний для вимірювання інституційних змін в інших галузях економіки.

Апробація результатів дослідження. Результатами роботи доповідались на науково-практичних конференціях Поліського національного університету. Висновки та результати роботи висвітлені в 3-х публікаціях.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи – 44 сторінках комп'ютерного набору. Список використаних джерел містить 50 найменувань на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ЛІСОВИЙ КОМПЛЕКС: СУЧАСНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

1.1. Загальна характеристика лісових ресурсів та економічної ситуації

Загальна площа лісів в Україні станом на 1 січня 2020 року становить 10,41 млн. га, що становить майже 15,8 % від всієї площі країни. Загальний запас деревини визначено в межах 2102 млн. куб. м. Лісовий сектор є визначальним в економічній діяльності країни; в його складі лісове господарство є провідним. На нього покладаються завдання з охорони, якісного поліпшенню лісового фонду, підвищенню продуктивності, організації його комплексного раціонального використання.

Частка лісової промисловості в загальному обсязі виробництва промислової продукції та експорту України становить понад 4%. Лісопромислові підприємства забезпечують більше 2% податкових платежів промисловості до бюджетів усіх рівнів. Лісовий комплекс України має величезні можливості для свого розвитку.

Його базою є ліс – на відміну від нафти, газу, кам'яного вугілля, залізної руди та інших мінералів, поновлюваний природний ресурс. Задля порівняння запаси лісу в США рівні 23,1 млрд. куб. метрів, в Канаді відповідно – 26,9, у Швеції – 2,8, у Фінляндії – 1,7 млрд. куб. метрів.

Незважаючи на те, що по забезпеченості лісами наша країна займає одне з перших місць в Європі, у світовій лісовій торгівлі частка України по валютній виручці становить менше 3 % (при цьому по круглому лісі – 22 %, пиломатеріалам – 2,8%, фанері – 3,7%, папері та картону – 1,3 %) і не відповідає її потенціалу [25].

Загальновідомо, що Україна була і залишається однією з провідних лісопромислових країн світу, проте за останні 10 років вона значно поступилася

своїми позиціями. У світовому експорті лісопаперової продукції Україна міцно утримує і нарощує свої позиції тільки щодо поставок круглого лісу і фанери. По продукції глибокої переробки частка нашої країни всі останні роки неухильно скорочується.

Лісовий комплекс в даний час складається з п'яти основних підсистем [35]:

1) лісового господарства, що забезпечує раціональне використання, охорону, захист і відтворення лісів;

2) лісової промисловості, як комплексу виробництв, що використовують деревні лісові ресурси, від заготівлі та вивезення лісоматеріалів, первинної та глибокої переробки деревини до реалізації готової продукція;

3) промислового використання лісів (особливо важливого в північних районах, де воно має велике життєзабезпечуюче значення для корінного населення – полювання, збір дикорослих ягід, грибів, горіхів, лікарської та технічної сировини);

4) сільськогосподарського використання лісів (під пасовища, лісових земель під сінокоси, сади, городи, ріллі, для виробництва тваринницьких кормів і кормових добавок);

5) екологічного, біосферного, рекреаційного, водоохоронного, захисного, санітарно-гігієнічного, курортного, природоохоронного несировинного використання лісів.

М. Таціон [40] вказував на наступні основні проблеми лісопромислового комплексу (ЛПК):

- у країні досі не сформована Національна лісова політика. В результаті навіть стратегічні проблеми ЛПК тривалий час не знаходять свого рішення;

- низька конкурентоспроможність продукції глибокої переробки деревини і, перш за все, лісопаперової продукції;

- у структурі лісопромислового виробництва переважає питома вага первинної обробки деревини;

- у критичному стані знаходяться основні виробничі фонди в лісовій промисловості. Середній вік машин і обладнання досягає 25 років, знос більшості з них становить понад 57 %;

- лісова галузь залишається непривабливою для інвесторів;

- недостатньо досвідчених менеджерів, здатних адаптувати лісопромислове виробництво до ринкових методів господарювання;

- у країні нестабільні податкове законодавство і митні правила;

- високий рівень виробничих витрат. В структурі матеріальних витрат на виробництво товарної продукції найбільш значну частку займають вартість сировини (69,9 %) і паливно-енергетичних ресурсів (16 %);

- неузгодженість дій лісоекспортерів та їх роз'єднаність на зовнішніх ринках призводить до непотрібної конкуренції між українськими лісоекспортерами, зниження цін на вітчизняну лісопродукцію і, в результаті, втрати цих ринків;

- різке скорочення наукових досліджень призвело до значного зниженню науково-технічного потенціалу ЛПК;

- скорочується роль держави в управлінні лісовим комплексом країни в цілому.

Загальний вплив зазначених негативних факторів на ефективність ЛПК призвело до зниження рентабельності виробництва на 16 % [21].

1.2. Інституційний підхід до проблем лісового комплексу

У перехідний період, який переживає країна поряд з іншими країнами, традиційна економічна теорія, що базується на ідеях загальної економічної рівноваги, показала свою неспроможність. З її допомогою не вдалося ні пояснити те, що відбувається, ні, тим більше, дати корисні рекомендації, як з найменшими втратами організувати перехід від планової системи до ринкової. Зокрема, основні біди української економіки: неплатежі, бартер, відсутність

інвестицій в реальний сектор, неконтрольоване зростання внутрішнього і зовнішнього боргу, величезний розкид в доходи населення, не мають пояснення в рамках традиційних ідей. Навіть теорія перехідної економіки знаходиться ще в стадії становлення, осмислення багатого емпіричного матеріалу. При цьому, підходи еволюційної та інституційної економіки можуть виявитися корисними при побудові теорії економіки перехідного періоду. Як відомо, в перехідний період процеси прискорюються, ламаються старі інститути, створюються нові, і економічна рівновага не встигає встановитися, як умови знову змінюються. Тому немає сенсу аналізувати саме рівновагу, головне – зрозуміти, як відбувається процес змін (в інституційних рамках).

Як було показано в попередньому параграфі, економіка лісового комплексу знаходиться в кризовому стані, незважаючи на видиме багатство лісових угідь. Чисто економічний підхід до оцінки факторів розвитку ЛК не дозволяє пояснити глибинних причин такого стану і тенденції його розвитку. У роботі розглядається і обговорюється гіпотеза, що ефективність функціонування і розвитку ЛК багато в чому визначається інституційним устроєм. Перевірка цієї гіпотези передбачає використання методів інституційного аналізу.

В останні десятиліття зростає інтерес до інституційної теорії і особливо до її неоінституційного напрямку. Частково це пов'язано з прагненням подолати обмеженість ряду передумов неокласичної економіки (аксіоми абсолютної інформованості, повної раціональності, встановлення рівноваги, досконалої конкуренції, що досягається тільки за підтримкою цінового механізму та ін.) і розглянути новітні економічні (і не лише економічні) процеси загалом і всебічно, почасти з необхідністю аналізу нових явищ епохи НТР, коли застосування традиційних методів дослідження не дає бажаного результату.

З інституційної точки зору в економіці України спостерігається наступна ситуація:

- Відбулися кардинальні зміни в системі соціально-економічних прав: стало можливим приватизувати квартиру, виїхати за кордон, з'явилася платна

медицина і освіта, але зникла гарантована зайнятість, немає стабільних цін, що встановлюються державою, немає гарантованого доходу в розмірі прожиткового мінімуму. Ці зміни офіційно задали нові правила гри.

- Існує нестабільність, мінливість «правил гри», їх неформальність. Ця нестабільність офіційних правил гри пов'язана з незавершеністю переходу до інституційного середовища західного зразка.

- Велика роль особистої компоненти вносить елемент невизначеності в офіційні правила гри і, відтворюючись, стає важливим атрибутом сучасного інституційного простору. Велика роль неформальної компоненти пояснюється тим, що інституційні реформи здійснювалися верхівкою старої номенклатури.

- Послабився контроль з боку держави за дотриманням правових норм – влада різних рівнів сама активно порушує законні права пересічних громадян.

В економіці лісового комплексу теж відбулися зміни, які ми будемо розглядати з точки зору інституційного підходу, як зміни в інституційному середовищі лісового комплексу та його компонент.

Зміни у власності

У прийнятому Лісовому кодексі визначено, що всі ліси України, за винятком лісів, розташованих на землях населених пунктів, а також землі лісового фонду, не покриті лісовою рослинністю (лісові і нелісні землі), утворюють лісовий фонд. Лісовий фонд знаходиться у державній власності [15].

Фактично в даний час склалися три категорії власності на лісові землі: державна власність, приватна власність (лісові угіддя, отримані фермерами в якості земельного паю) і комунальна [15].

Основним власником лісів України є держава (рис. 1.1). Офіційно приватна власність на лісові землі ще не введена. Разом з тим, ліси на землях колишніх сільськогосподарських підприємств (колгоспів і радгоспів) – це менше 1 %, також близько 2 % земель знаходяться в підпорядкуванні Державного агентства України з управління зоною відчуження, та практично виключенні з використання.

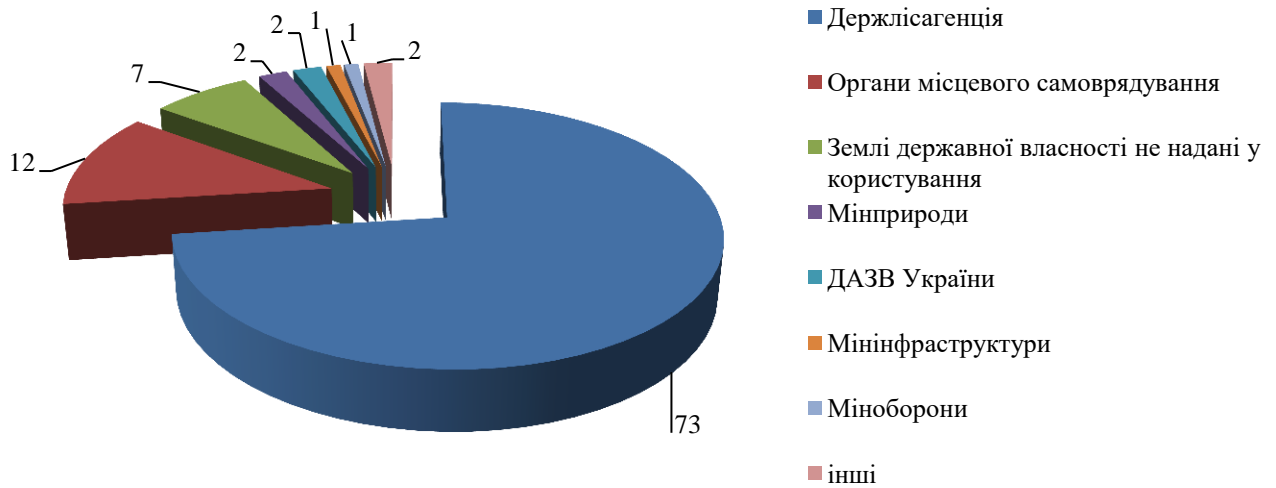

Рис. 1.1. Розподіл земель лісового фонду України, за відомчою підпорядкованістю, %

Джерело: [побудовано за даними Державного агентства лісових ресурсів України].

Згідно лісовому кодексу України, питання управління лісовими ресурсами знаходяться в спільному віданні країни і регіонів, але чітко їх повноваження не розмежовані. На практиці регіональні влади регулюють розподіл ділянок лісового фонду серед лісокористувачів, а лісгоспи, будучи частиною державної системи, передають ліс в користування і здійснюють контроль за лісокористувачами.

Державна власність передбачає виключне право держави розпоряджатися лісовим фондом, шляхом використання його державними підприємствами або передаючи його в оренду. Чисто теоретично державна власність на лісові ресурси має ряд переваг, порівняно з іншими формами власності. До переваг належать: розробка та реалізація єдиної державної програми розвитку галузі; задоволення попиту населення на колективно споживані функції лісів (середозахисні та соціальні послуги лісового господарства); фінансування проектів з поліпшення якісного складу та підвищення продуктивності лісів, які характеризуються тривалим терміном окупності.

Державне управління лісами завжди залишається основою реалізації Національної лісової політики. Значна частина функцій лісів не може стати

об'єктом приватної власності або власності груп населення, а повинна належати суспільству і управлятися державою. Це відноситься до недеревних корисностей лісу (побічне користування, рекреація), права на використання яких населення не поступиться приватникам.

Приватна власність на землю характеризується тим, що є певний її власник, який може на законних підставах купувати і продавати права на лісові землі. Власник землі має право застосовувати будь-які методи лісокористування, але в цьому випадку, ми вважаємо, держава має право і зобов'язана обмежувати право власника, за умови, якщо його діяльність негативно впливає на прилеглі землі. В даний час в Україні можлива приватизація невеликих ділянок лісових земель, у складі земель фермерських господарств, для розвитку товарного виробництва.

В умовах приватної власності джерелом коштів на оплату заходів з відтворення лісів є реалізовані на ринку продукти та послуги лісового господарства. Власники приватних лісів мають правові гарантії в отриманні ефекту від довгострокових вкладень щодо поліпшення якісного складу і продуктивності лісів. У той же час у приватних власників немає достатніх стимулів для здійснення великомасштабних заходів щодо поліпшення якісного складу насаджень, забезпечення безкоштовних соціальних і середовищозахисних послуг населенню.

Таким чином, різноманіття форм власності на ліс може забезпечити баланс інтересів різних соціальних верств, що є найважливішою передумовою сталого розвитку лісових ресурсів. При розробці нової лісової стратегії головним є визнання оптимального співвідношення між різними формами лісової власності. Основоположне значення має створення єдиного правового, економічного та організаційного механізму державного управління лісами.

Позитивним фактором нового Лісового кодексу є заборона безкоштовної відпустки лісу на корені. При цьому в ряді випадків відзначалися нецільове використання заготовленої деревини і реалізація її за низькими цінами, ігнорування податкових платежів. Новий закон не допускає безконтрольного

використання загальнонаціонального природного багатства, яким є ліси. Відповідно до цього документа число організацій, що користувалися пільгами щодо орендної плати при відведенні ділянок лісового фонду, різко обмежена.

Принципова відмінність між формальними і неформальними правилами полягає в способах їх затвердження. Формальні правила закріплюються в законах і різного роду письмових приписах, обов'язкових для виконання, і претендують на загальність, публічність і «прозорість» [28]. На противагу цьому неформальні правила часто приховані. І навіть якщо всі зацікавлені особи знають про їх існування, конкретний зміст цих правил не прийнято обговорювати.

Як формальні, так і неформальні правила поділяються на загальні і особливі. До числа загальних формальних обмежень відносяться закони та інші регулюючі нормативні акти, а до числа особливих формальних обмежень – письмові ділові контракти, що визначають права і обов'язки підписали їх сторін. Загальні неформальні обмеження, що поширюються на широкі сукупності агентів, представлені соціальними нормами, а особливі неформальні обмеження – неявними діловими угодами, контрактами.

На основі формальних і неформальних правил складаються відповідні практики повсякденної дії. При цьому формальні практики виконують як мінімум три важливі функції по відношенню до неформальних. Перш за все, вони виступають, як обмежувачі, що покликані стримувати неформальні практики. По-друге, вони постійно використовуються як інструмент для стимулювання освіти сучасних неформальних практик. По-третє, вони утворюють мову суспільних обґрунтувань і риторичних висловлювань, які камуфлюють неформальні практики.

Таблиця 1.1

Класифікація інститутів за типом зв'язків і характером обмежень

		Тип зв'язків	
		Загальні	Індивідуальні
Характер обмежень	Формальні	Закони	Контракти
	Неформальні	Норми	Угоди

Джерело: [38]

Лісова політика тісно пов'язана з інституційним устроєм та інституційними змінами. Лісова політика може бути гарною чи поганою, науково обґрунтованою, послідовною або суперечливою. Але у всіх випадках вона показує собою певну сукупність інститутів, що налагоджують соціальні, екологічні та економічні наслідки лісокористування, що залучають і питання власності, і управління і дотримання формальних і неформальних правил. Для того щоб провести аналіз лісової політики і зробити висновки про необхідні зміни представляється важливим виконати порівняльний аналіз цієї політики в різних багатолісних країнах.

На жаль, кількісно оцінювати наслідки інституційних змін ми можемо лише з якоюсь ймовірністю, та й то з великою похибкою, при цьому перенесення досвіду інших країн не завжди правомочні. Для збільшення ефективності діяльності лісового комплексу, необхідна повноцінна система заходів, що є невіддільною частиною сучасної регіональної політики в сфері лісу це (як один з аспектів) виробляє закономірність проведення пильного інституційного аналізу. Доцільно з'ясувати (а це, можливо, нерозв'язне завдання) не лише, як і які інститути, які регулюють конкретну поведінку економічних суб'єктів-лісокористувачів на даній території, а й спрогнозувати їх реакцію на нововведення.

Цілі, переслідувані державою при проведенні лісової політики, можуть бути самими різними. У галузі лісокористування – це стимулювання лісозаготівель або їх скорочення, у галузі лісовідновлення, охорони та захисту лісів – виділення цільових коштів на реалізацію загальнодержавних програм тощо.

Все різноманіття цілей можна об'єднати в дві групи: 1) по відновленню, охороні і захисту лісів; 2) пов'язані з використанням лісових ресурсів (користуванням лісами). З економічної точки зору група цілей з лісовідновлення, охорони і захисту лісів пов'язана для держави (або іншого власника) з витратами. Група цілей, орієнтована на лісокористування, як правило, має і дохідну частину, яку отримує власник через систему різних платежів і податків.

1.3. Порівняльний аналіз лісових політик розвинених країн

У більшості країн світу діють системи змішаної економіки, що представляють різні поєднання тих чи інших ринкових моделей з різними заходами державного регулювання. В силу того, що вищезгадані країни розрізняються і з історії розвитку, і по виробленій в ході розвитку організаційній структурі управління лісами, в них істотно розрізняються і системи регулювання лісокористування (лісова політика).

Стратегічний прорив у розвитку лісового сектора промислово розвинених країн почався саме з того моменту, коли сама держава стала ініціатором і організатором формування національних лісових політик, консолідуючи зусилля і кошти всіх учасників лісових відносин. У більшості розвинених лісопромислових країн світу розроблені і реалізуються національні лісові політики – в США, Канаді, Швеції, Німеччині, Фінляндії, Австрії, Норвегії, тощо.

Аналіз офіційних документів у цій сфері показав загальні принципи їх формування. Всі документи, що стосуються лісової політики, спрямовані на підтримку лісового сектора. Однією з цілей лісової політики було підвищення економічної ефективності всього лісового сектора країни, враховуючи міжнародні вимоги сталого управління лісами. Лісова політика мала системний, комплексний характер і враховувала інтереси лісового господарства і лісопереробної промисловості – тобто всіх ланок лісового комплексу.

Лісові політики виходили з ринкових принципів і базувалися на визначенні конкретних ринків лісових товарів, враховували попит всередині країни і за кордоном. І, нарешті, обов'язковою вимогою всіх зарубіжних національних лісових політик була їх соціально-економічна спрямованість, що забезпечує збільшення зайнятості в лісовому секторі і збереження навколишнього середовища.

У Канаді 94 % лісових площ належить державі. Комерційною в цілому вважається приблизно половина лісів Канади; при цьому ефективно лісове

господарство ведеться тут менш ніж на 30 % площі лісів. Лісова політика в Канаді здійснюється на основі загальнонаціональних володінь лісами і приватного способу їх використання. Ця концепція реалізується за допомогою механізму лісової оренди, заснованого на розробці прав лісокористування урядами провінцій, які є основними виразниками національної власності на ліси, і наділенні цими правами приватного лісопромислового бізнесу, що здійснює лісозаготівлі і переробку деревини.

Сьогодні в Канаді існує більше 30 різновидів прав на лісокористування: від довгострокової оренди, юридично оформленої ще в минулому столітті і досить добре забезпечує права на деревину та інші лісові ресурси певної території, до цільових дозволів, що дають право на користування конкретним видом ресурсу в досить обмежені терміни і в установленому місці.

Однак сформовані структури управління лісовими ресурсами Канади мають ряд проблем, які є серйозною перешкодою на шляху до успішного розвитку лісового господарства Канади. Орендарі часто нехтують можливостями, які криються в лісогосподарських заходах, тому що права, якими вони мають у своєму розпорядженні, не забезпечують їм досить надійно повернення вкладень і отримання прибутку від цих робіт. Вони обмежені Умовами орендних угод, що обумовлюють обсяги і терміни лісокористування, а також рівнем доходів, починаючи з якого вони повинні відраховувати державний податок на дохід.

Інший тип механізму управління використовується в умовах переважання приватної власності на ліси (у Фінляндії 70 % лісових площ знаходиться у приватній власності). При цьому державне лісоволодіння характерне для північної частини країни з переважанням неексплуатаційних захисних лісів (47 % території), в той час як в зоні експлуатаційних лісів (південна частина) державі належить тільки 6,5 % лісової площі [24]. Лісова промисловість отримує майже 80 % деревної сировини з приватних лісів. Система органів управління включає Міністерство сільського та лісового господарства, службу лісів і парків, лісові комісії, Спілки лісовласників. Основні ознаки цього

механізму управління: наявність органів державного управління лісами та органів, що представляють інтереси приватних лісовласників; контроль органів охорони природи за здійсненням державного управління лісами.

Щодо проблем управління лісовими ресурсами США, хоча і віддаємо собі звіт в істотній відмінності загальноекономічної ситуації в наших країнах. Віднесемо цей спосіб організації лісокористування до третього типу, який заснований на приблизно однаковому співвідношенні лісових площ, що знаходяться в державній і приватній власності.

Організаційна структура управління складається з міністерств і відомств федерального рівня, асоціацій, спілок, центрів, господарських агентств Штатів, а також лісових служб адміністрацій районів. Органи, що відповідають за господарську діяльність, відокремлені від органів, пов'язаних з лісопромисловим виробництвом, і підпорядковуються на федеральному рівні різним відомствам.

У США, так само як і в Канаді, відсутнє спеціальне державне відомство з управління лісовим господарством країни, що багато в чому визначається історичними традиціями, сформованими формами власності на лісові угіддя і т. п. У федеральній власності в країні знаходиться 21 % всіх лісів, решта – у приватній власності, в першу чергу у лісопромислових компаній – 73 % і у власності Штатів, округів і муніципалітетів – 6%. До 30% приватних лісів належать лісовим фермерам. Характерно, що на частку держвласності припадає понад 40 % запасів високоцінної хвойної деревини. У той же час, приватний сектор забезпечує близько 80 % заготовлюваної деревини.

Основний комплекс робіт в галузі лісового господарства здійснюється на федеральному рівні лісовою службою США, організаційно входить до складу Міністерства сільського господарства країни. Ця служба визначає загальні напрямки лісової політики на всіх лісових землях, при цьому управління федеральними лісами в територіальному плані розосереджено по 10 лісогосподарським укрупненим регіонам (включаючи Регіон Аляски), що об'єднує кілька штатів. Кожен Лісогосподарський Регіон розділений у свою

чергу на лісові райони (всього утворено понад 150 таких районів). У середині районів діють первинні управлінські підрозділи на місцях. Вони здійснюють безпосередні контрольні функції, відводять лісонасадження під рубку, організовують і проводять лісовідновлення і т. п.

У США система охорони і захисту лісу має в цілому децентралізований характер (різниться по окремих штатах, наприклад, в деяких з них обов'язки по боротьбі зі шкідниками і хворобами лісу законодавчо покладені на лісовласників). Лісова Адміністрація на всіх рівнях управління федеральними лісами не займається виробничою діяльністю; вона позбавлена права робити це відповідно до чинного законодавства. У веденні Лісової служби США є відділення в кожному з більш ніж 100 національних лісопарків країни, хоча в цілому національні парки та інші природні охоронювані території федеральної власності знаходяться в управлінні інших федеральних відомств.

Одночасно з цим органи управління лісами формують свої бюджети за рахунок частини плати за ресурси, що реалізуються на торгах і аукціонах (попінної плати). При цьому лісогосподарські органи обґрунтовують перед своєю вищестоящою організацією необхідність здійснення фінансування в тому чи іншому обсязі. Якщо ці розрахунки визнаються достовірними і доцільними, фінансові кошти в запитуваних розмірах залишаються в розпорядженні місцевої лісової адміністрації. Інша частина попінної плати перераховується до бюджету загальнофедеральної лісової служби. Законодавство окремих штатів наказує частину попінної плати (федеральних фінансових коштів) направляти в місцеві бюджети, обумовлюючи цільову спрямованість у витрачання цих коштів.

У США права приватної власності забезпечуються тільки Конституцією країни. Отже, ні федеральні органи управління лісами, ні Лісова адміністрація Штатів не має права втручатися в Діяльність приватних лісовласників з використання і відтворення лісових ресурсів; виняток становлять тільки випадки, коли ця діяльність зачіпає інтереси охорони навколишнього середовища [34].

Відносини держави з приватними лісовласниками регулюються податковою системою, згідно з якою приватні лісові землі підлягають вартісній оцінці як майно (основний капітал). Податок нараховується на вартість лісових земель і перераховується до бюджету Штатів; у разі несплати податків можливий продаж лісової землі на торгах і покупка її органами державного управління лісами (федеральними або Штатів).

Регіональні підрозділи Державної лісової служби і лісова адміністрація Штатів активно співпрацюють на основі кооперації з приватними лісовласниками з метою надання їм професійної допомоги в складанні короткострокових і довгострокових планів ведення лісового господарства, надання певних послуг з охорони і захисту лісу. Якщо приватний власник веде інтенсивне лісове господарство, здійснює великі інвестиції в реконструкцію лісових насаджень, в розвиток їх рекреаційних функцій, то він має право розраховувати на отримання субсидій з федерального бюджету або бюджету штату. Основний засіб, що стимулює власників лісу до проведення відповідних лісовідновлювальних заходів – Державна податкова система.

Вітчизняні та зарубіжні автори приходять до єдиної думки, що багато проблем лісового сектора лежать саме в інституційному устрої та особливостях його реалізації (сприйняття). Сутність інституційного підходу, пропонованого для вивчення цих аспектів, полягає в акцентуванні уваги на нормах, правилах і стереотипах мислення, керуючих поведінкою людей в реальному світі. Існуюче в даний момент інституційне середовище не стимулює стійке функціонування лісового комплексу.

РОЗДІЛ 2.

ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІСОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

2.1. Дослідження інституційних змін в Україні

Центральна роль, яку інститути виступлять у суспільстві, полягає у скороченні невизначеності при встановленні стійкої (не завжди ефективною) конструкції взаємодії між людьми. Проте стійкість цих інститутів ні в якому разі не перечить тому, що вони змінюються. Розвиток всіх існуючих інститутів засновуючись на традиційних умовностях, кодексах та нормах поведінки до звичайного права і контрактів між індивідами, тобто, наявний у розпорядженні економічних суб'єктів набір виборів безперервно змінюється. Інституційні зміни – це складний процес, тому що граничні зміни можуть бути наслідком змін у правилах, неформальних обмеженнях, у способах та ефективності примусу до виконання правил і обмежень. Більш того, процес інституційних змін в переважній більшості має інкрементний, і ні в якому разі не дискретний характер. Визначення того, чому проходять інкрементні зміни та по якій причині бодей дискретні зміни (як завоювання і революції) ніколи не є остаточно дискретними, лягає в вкоріненості неформальних обмежень в народі [5].

Інститути роблять ідеї, догми, екстравагантні переконання та ідеології головним джерелом та двигуном інституційних змін. Що має більш глибокий погляд на інституційні зміни та вимагає детальнішого розуміння того, що ж саме схвалює існування ідеологій та ідей. Так що поки ще важко висловити в точних поняттях взаємодію між змінами ідей та ідеологій, що утворюють уявлення певної кількості людей, та роль всіх вказаних факторів в інституційних змінах.

Інститути, поруч з шаблонними обмеженнями, що описуються економічною теорією, продукують можливості, якими владують певні члени суспільства. Товариства, що створюються для використання цих можливостей,

в міру свого розвитку товариства змінюють інститути. Не менш важливо і те, що неформальні обмеження, що беруть початок в культурі, не можуть відразу змінитися у вигляді реакції на зміни формальних правил. При цьому виникає напруженість між зміненими формальними правилами і стійко зберігаються неформальними обмеженнями, які мають великий вплив на процес економічних змін. Хоч інституційні обмеження можуть бути не оптимальними або не найефективнішими для певної групи індивідів, і тому в інтересах цієї групи можна було б змінити інститути, той самий набір інститутів при іншому наборі альтернатив може забезпечити умови для найбільше ефективною угоди. Також, широке значення має відповідність сил між організаціями або індивідами, що приймають участь в Угоді. Отже лише тоді, коли відбудуться зміни в формальних правила зацікавлені досить впливові групи, можлива суттєва зміна формальної інституційної системи.

У українській ринковій економіці фірма стає повноправним і системоутворюючим елементом. Вона сама формує правила, за якими грає і формує інституційне середовище, в якому діє. У перехідній економіці, як в Україні, так і лісового комплексу фірма активно виступає як суб'єкт інституційних змін.

З точки зору інституційного аналізу індивідуальні переваги і відносини відіграють важливу роль в процесі зміни формальних і неформальних правил і відповідно в процесі інституційних змін. Ці переваги і неформальні правила можна за допомогою різних методів згрупувати. Тоді відповідно різні правила можуть бути використані для застосування до різних груп, і важелі виконання і підпорядкування правилам теж буде різним. Зміни неформальних правил призводить до змін в поведінці (опортунізм) і довірі, яка в свою чергу може впливати на зміну в способі застосування правил.

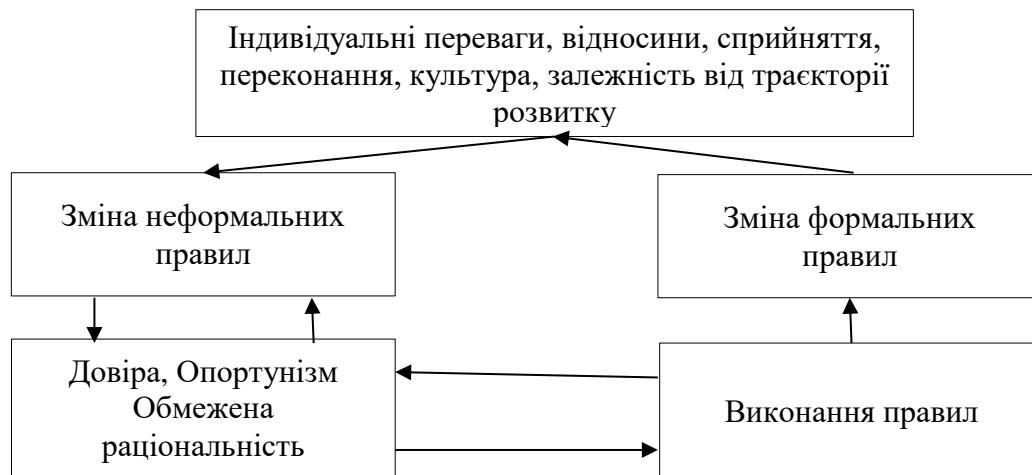

Рис. 2.1. Інституційні зміни на мікрорівні (підприємств і підприємців).

Те місце, яке займають суб'єкти мікрорівня в інституційних змінах, породжує купу питань, відповіді на які ми маємо знайти, при поставленому завданні визначити закономірність та перспективи інституційних змін. Які існують способи пристосування до існуючих умов економічні суб'єкти на мікрорівні нині знаходять найбільш ефективними? Які з існуючих способів в нині набули найбільшого поширення і стало відтворюються? Якими вони є затребуваними в цих засобах економічної поведінки проявляються нові права і правила гри? Які нові правила гри, нині найбільш розповсюджені при реалізації традиційних, інноваційних та адаптаційних стратегій? Питання такого – ще їх називають неальтернативними, тобто передбачають безліч одночасних відповідей.

2.2. Опис IAD-рамки аналізу інституційного розвитку

Аналіз інституційного розвитку (IAD) є ретельно протестованим інструментом інституційного аналізу [49]. Цей інструмент є сумісним з низкою теорій, а конкретно таких як теорія ігор, Конституційного вибору, транзакційних витрат та багатьох інших. Структура IAD ґрунтовно описується

в Ostrom, [3], а тут будуть наведені тільки основні її моменти і показано, яким чином можливе її використання в якості аналітичного інструменту.

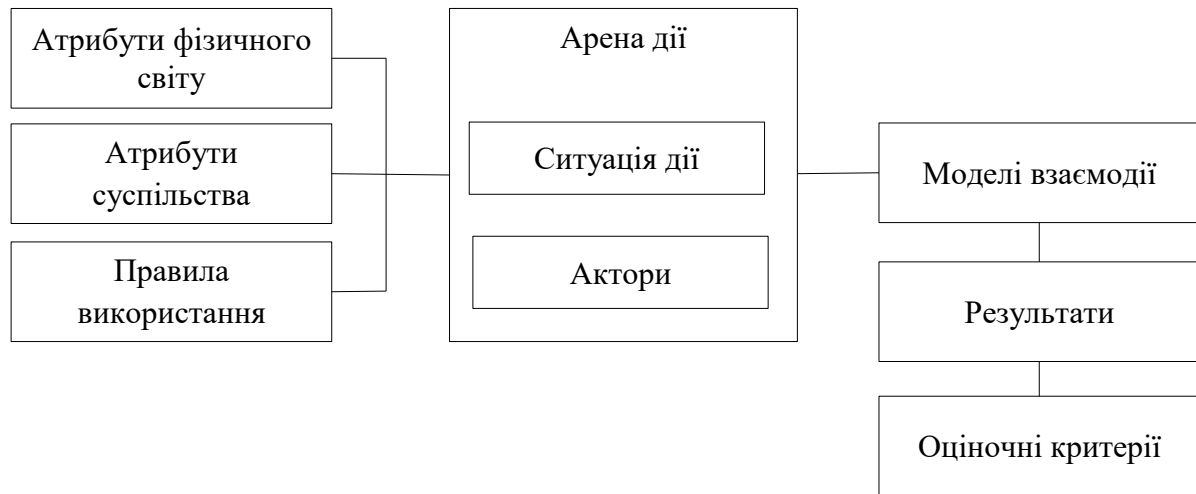

Рис. 2.2. Структура інституційного аналізу

Джерело: [5].

Арена дії – це і є сам лісовий сектор, який утворюється з двох груп: ситуації дії, це безпосередньо учасники, дії, позиції, актори та інформація, у яких є переважні права, хисту інформаційної обробки і т.д. [35].

«Структура IAD викликана для розуміння рени дії і заснована на трьох чинниках: рівні фізичного світу, правилах використання та атрибутах суспільства. Разом вони утворюють складний набір взаємозв'язок, котрий можна вивчати як модель взаємодій. Тому передбачається, що фізичні характеристики, такі як структура та кількість лісів, впливають на лісовий сектор – нашу арену дій-по-різному. Ряд атрибутів, таких як рівень освіти людей, навички, звичаї та норми, впливатимуть на діяльність лісового сектору аналогічним чином» [25].

Отже, існуюче інституційне середовище дає нам можливість збагнути політичний та соціальний порядок, а саме визначити, як та з якою метою відмінні учасники улаштовують свої зв'язки з лісовому господарстві.

Тобто не слід розраховувати на те, що український лісовий сектор може або повинен бути змінений відповідно до будь-яким державним

розпорядженням, передбаченим, наприклад, в лісових секторах різних західних країн. Проте, оцінюючи рівень розвитку – «краще» або «гірше», буде потрібно кілька оціночних критеріїв. Оскільки занадто самовпевнено розглядати Україну просто шляхом порівняння з ситуацією в західних країнах, оціночні критерії, що застосовуються в цьому дослідженні, є чимось більшим, ніж тип «основних принципів». Таким чином, певна інституційна конфігурація сприяє сталому розвитку лісового сектора країни і корисна для всієї економіки, якщо дотримані наступні правила [6]: конституційні права виконуються і є «прозорими»; структура прав власності встановлена і чітко визначена (тобто приватні особи можуть набувати власність або отримувати права використання власності з метою отримання особистого доходу); правила та інструкції, що встановлюються офіційними органами, є легітимними і застосовуються однаково до всіх економічних суб'єктів; ринок визначає ціни на власність і товари, і вартість може бути визначена тільки ринком; прийняття рішень в частині колективного вибору децентралізовано; приватні інвестори мають можливість забезпечити повернення своїх інвестицій; встановлено правила, що оберігають природні ресурси від виснаження; встановлені законом організації вживають заходів проти порушників правил.

Ці правила і лягли в основу питань case-study (структурованих інтерв'ю) з представниками підприємств лісового комплексу, щоб зрозуміти, наскільки існуючий інституційний устрій відповідає ідеалу.

Для того, щоб забезпечити можливість порівняти ці результати з «нормальними» ринковими умовами, було проведено анкетування керівників серед українських фірм та вивчено досвід 24-х фірм шведського лісового комплексу.

За результатами інтерв'ю, після кодування даних була створена база даних, що містить 109 характеристик по 245 підприємствам. Вона включає в себе інформацію про динаміку виробництва продукції в натуральному і вартісному вираженні, кількості зайнятих, типі власності, особливості ринку, умов купівлі продажу та існуючі проблеми лісового комплексу.

За видом діяльності у вибірці переважають підприємства з переробки (30,5 %), заготівлі (21,1 %), управління (8,1 %) і торгівлі (7,3 %), консалтинг (1,2 %). Менший відсоток проінтерв'юваних підприємств поєднує діяльності, наприклад, заготівлю і лісопиляння (11 %), або переробку і торгівлю. Також рідко зустрічаються підприємства займаються консалтингом (1,2 %) і громадськими роботами (0,4 %).

Характерно для існуючого інституційного середовища, що податки і законодавство є більшою проблемою для ефективної роботи підприємств, ніж відсутність інвестицій і фінансів, кредитів.

Таблиця 2.1

**Необхідні зміни інституційного середовища лісового комплексу
результати case-study**

Що на вашу думку треба змінити в лісовому секторі, в першу чергу:	Відсоток
Податок	20
Лісове законодавство	16
Ділове законодавство	7
Інвестиції / технології	4
Етика / робоча дисципліна	1,6
Інвестиції / законодавство / Етика / Політика	3
Закони / їх виконання	4,4
Кредити / оренда / Фінанси	11
Стати державними підприємствами	1,6
Державний контроль	11
Інше	6
Немає відповіді	13,4
Всього	100

З аналізу інших факторів, що впливають на інституційне середовище, були виявлені наступні характеристики (оцінки) інституційного середовища: приблизно 25 % опитуваних мають відносини з банками, 25 % не мають через високі ставки, близько 24 % не довіряють збереженню і 25 % відмовилися відповідати. Близько 40 % вважають смисловий зміст існуючих законів основною проблемою формальних юридичних законів, тоді як тільки 6 %

бачать проблему у виконанні законів і 20% вважають, що і зміст і виконання законів становлять проблему для ефективної роботи підприємств ЛК.

Таблиця 2.2

Причини, що стримують роботу підприємства, %

Головна причина, що стримує роботу підприємства	Відсоток
Економіка / перехідний період	16
Податкове законодавство	15
Лісове законодавство	2
Ділове законодавство	4
Транспортні витрати	9
Ділова етика / традиції	2
Технологія	4,5
Компетентність кваліфікації	1
Підпорядкування законам	1,6
Фінансові проблеми / нестача капіталу	24
Пошук ринку	4,5
Відсутність привілеїв / держ. підтримки	2
Природоохоронне законодавство	3
Трудове законодавство	3
Інше	0,4
Немає відповіді	8
Всього	100

Також, коли респондентів попросили виділити правила і норми, що стримують роботу підприємства, 33 % виділили податки, тоді як 18 % взагалі заявили, що немає проблем, 11 % відмовилися відповідати на це питання. І тільки 1-3 % виділили законодавство та експортні правила як стримуючу обставину для роботи підприємства. Це говорить про те, що великий відсоток підприємств вже пристосувався до існуючої ситуації і, завдяки неформальним правилам, домовленостям або іншим угодам, не потребує (або успішно уникає) існуючі правила і норми (див. табл. 2.3).

Є досить велика кількість російських підприємств, керівники яких висловлюють бажання знову повернутися до державної координації і контролю (близько 12 %). Це може бути інтерпретовано як свідчення того, що руйнування радянської системи управління не супроводжувалося створенням альтернативного і добре працюючого механізму організації лісового сектора, який базувався б на ринкових економічних принципах. Заклик до державного

контролю (з точки зору вирішення фінансових проблем і задоволення потреби в інвестиціях) більшою мірою відноситься до іркутським підприємствам, можливо, це пояснюється тим, що вони більше залучені в "негрошову" економіку і тим фактом, що близько 75% обстежених лісових підприємств зайняті у забезпеченні соціальних послуг населення (відповідне число для решти російських фірм у проведеному обстеженні - близько 45 %). Очевидно, що різні думки представників підприємств з приводу перехідного періоду російського лісового сектора відображають тенденції загальних проблем економіки в цілому.

Таблиця 2.3

Правила і норми заважають діяльності підприємства, %

Правила і норми, що заважають діяльності підприємства	Відсоток
Податок	33
Лісове законодавство	8
Експортні правила і закони	4
Ділове законодавство	8
Податки / лісове законодавство	4
Податки / інші закони та правила	6
Лісове та інше законодавство	2
Виконання законів бізнесу	2
Пошук ринку / конкуренція	3
Немає проблеми	18
Охорона навколишнього середовища / лісів	1
Трудове законодавство	1
Інше	2
Немає відповіді	11
Всього	100

Незважаючи на ряд урядових постанов про передачу об'єктів соціокультпобуту в муніципальну власність, лісові підприємства як і раніше мають великі зобов'язання з підтримки соціальної сфери, такі як утримання житлового фонду, транспорту для робітників, утримання медичних і дитячих установ, забезпечення населення дровами. Слід, однак, зазначити, що шведські підприємства також залучені в цей вид діяльності, але їх відповідальність інша. Як правило, шведські фірми займаються різними видами спонсорства, наприклад, підтримують спортивні клуби для місцевого населення або купують

підручники для місцевих шкіл. Кілька великих шведських компаній забезпечують житлом деяких зі своїх службовців, але ніколи не роблять цього для більшості своїх робітників, як це часто буває в Україні.

Зміст соціальної сфери є однією з найпоширеніших проблем ефективного функціонування лісового сектора, головним чином, середніх і великих підприємств, заснованих задовго до перебудови. Цей факт підтверджує те, що вони несуть більше відповідальності за соціальну сферу, наприклад, утримання житла або забезпечення споживчими товарами.

Серед причин, що найбільш обмежують можливості розвитку підприємств, домінують фінансові проблеми разом з оподаткуванням. Крім того, згадувалися високі транспортні та енергетичні тарифи. Третина підприємств відзначили проблему «обладнання/технології», в той час як шведські компанії взагалі не згадали цей пункт. Необхідно також підкреслити, що «відсутність майстерності і компетентності» вважається проблемою в 35 % Шведських фірм, і тільки незначна частина російських керівників підприємств вважають це проблемою.

Дивно, але пошук ринку не був позначений у відповідях як велика проблема для українських фірм. Найбільш часто в якості найбільшого бар'єру називалася податкова система. Цей результат очевидним чином узгоджується з тривалою дискусією з приводу української податкової системи, в якій практично одностайно засуджуються і безліч видів податків і тарифів, «непрозорість» системи, драконівська практика санкцій.

Слід, однак, зауважити, що існуюче лісове законодавство оцінювалося, як більш значна проблема швидше шведськими, ніж українськими керівниками підприємств. З їхніх коментарів стає очевидним, що шведські керівники сприймають суворість природоохоронного законодавства як велику проблему. Однак ця різниця в думках ілюструє тільки той факт, що Шведська інституційна система є «прозорою» і добре визначеною, що дотримання законів оперативно відстежується, і правила, що визначають санкції, працюють добре, а

дотримання цих Правил є постійною практикою. Тому в очах окремих Шведських підприємців, природоохоронні статті є обмежувачем їх доходів.

Є досить велика кількість українських підприємств, керівники яких висловлюють бажання знову повернутися до державної власності. Це може бути інтерпретовано як свідчення того, що руйнування радянської системи управління не супроводжувалося створенням альтернативного і добре працюючого механізму організації лісового сектора, який базувався б на ринкових економічних принципах. У ситуації хаосу і не працюючого ринку заклики до централізованої формальної координації зрозумілі. Очевидно, що різні думки представників підприємств з приводу перехідного періоду російського лісового сектора відображають комплекс загальних проблем економіки в цілому. Не дивно, що поточна політика оподаткування була розцінена як найбільш термінова область для зміни, так само як і важливо вдосконалення технології.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІСОВОГО КОМПЛЕКСУ

3.1. Основні положення Q-методології: теорія і практичне застосування

Існує велике різноманіття методів статистичного аналізу та класифікації. Найбільш відомими методами класифікації є факторний аналіз, кластерний аналіз, дискримінантний аналіз та інші методи класифікації.

Важливим аспектом для вибору інструментарію для вимірювання інституційних змін є підбір методу, відповідного цілям дослідження. Насправді питання не стоїть в тому, який метод краще або гірше іншого. Питання тут ставиться про те, що саме піддається виміру. Так як в основі інституційних змін покладено зміни мотивацій, то параметру будуть піддаватися особисті переваги. Ось тому і було обрано Q-методологію, за допомогою профодиться класифікація не лише впливаючих ознак, а пояснення саме суб'єктивної поведінки і все те, що до цього вважалося слабкістю Q -методу, стає його сильною стороною.

Різновид факторного аналізу, Q-методологія, в певних випадках більш припустима, ніж всі інші методи. В Q-методології відбувається класифікація не просто ознак, які впливають, а пояснення переваг суб'єктивної поведінки, Q-методологія не так добре відома в економічних колах, але придбала велику популярність в соціальних науках і психології.

Q-методологія заснована на факторному аналізі і зазвичай застосовується в ситуаціях, коли існуючі дані не дозволяють повністю пояснити той чи інший феномен. Її застосування дає результати навіть у випадках, коли відсутня велика кількість даних і коли предметом дослідження стає який-небудь нечітко сформульоване питання. Q-методологія має досить налагоджений механізм

роботи з невиразними якісними даними, згруповуючи переваги і отримуючи відповідні типології.

Таким чином, вибір Q-методології був зумовлений тим, що даний апарат працює з рівнозначним нашим дослідженням видом даних і дозволяє одержати неочевидні, досить цікаві результати, а також дозволяє підійти до проблеми вимірювання динаміки інституційного устрою та інституційних змін, Q-методологія більш підходить для дослідження проблем даного типу (зміни соціально-економічної політики, оцінка ролей або конфліктів), бо вона дозволяє отримати набагато глибше розуміння проблеми суб'єктивно для кожного окремо взятого учасника.

За Стівенсоном, виконання Q-методології включає в себе кілька кроків [4]:

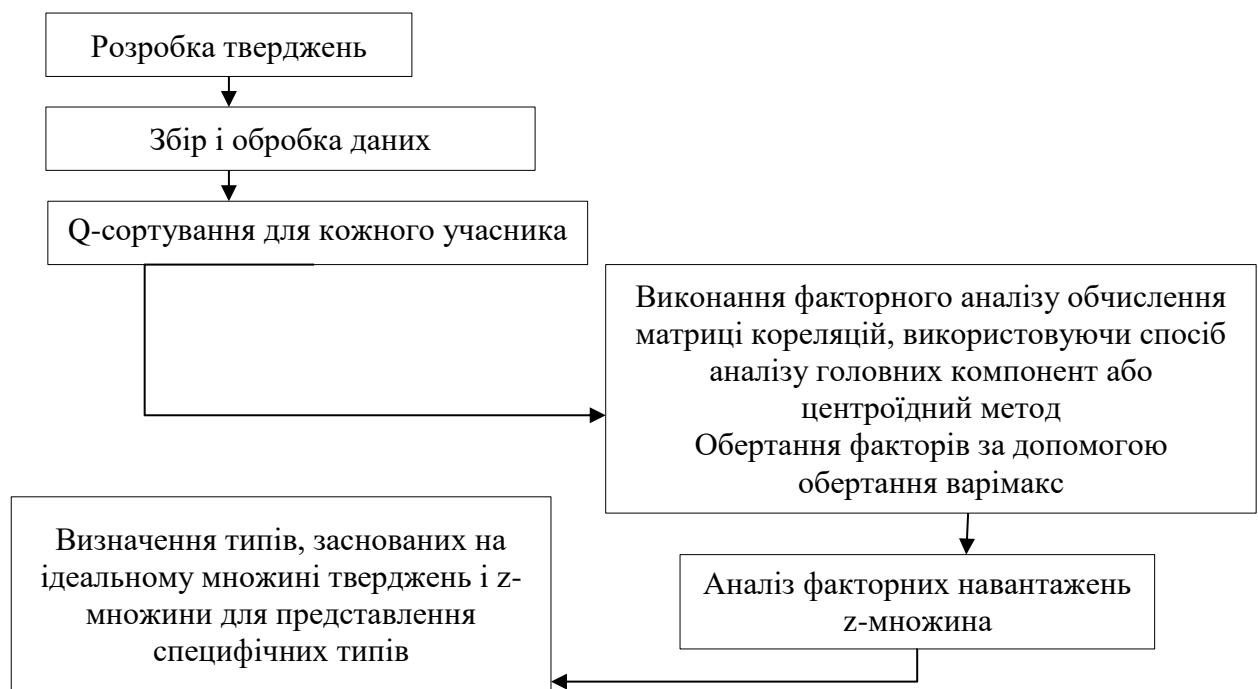

Рис. 3.1. Етапи реалізації Q-методології

Для проведення Q-методології були використані дані зібрані міжнародним інститутом Прикладного Системного аналізу і співробітниками в інтерв'ю з українськими представниками компаній лісопромислового комплексу. Описується два можливих способи вироблення тверджень і збору

даних для Q-методології – «натуральний» і «готовий». «Натуральні» дані сортування збираються шляхом безпосереднього опитування респондентів (усно або письмово). «Готові» дані Q-сортування можуть бути зібрані з джерел, відмінних від безпосереднього спілкування. На основі цих інтерв'ю було розроблено 9 Q-тверджень, в яких учасники висловили б свої думки до ряду тверджень про інституційні характеристики в лісовому комплексі. Зазвичай ці твердження складені таким способом, що вони включають найбільш спірні проблеми, наприклад:

1. Найбільша проблема лісового комплексу в труднощі отримання кредитів та інвестицій.

2. Хоча прийняті нові правила з управління та збереження лісів, не вистачає механізмів для їх застосування.

3. Збільшення бартеру заважає фірмам вести себе як комерційним партнерам і тим самим не допускає розвиток ринку.

4. Нові приватні підприємства відчують нестачу незалежних посередників.

5. Значне число підприємств залучено в забезпечення соціальними послугами.

6. Існуюча політика оподаткування може бути розглянута як головна проблема для лісопромислових підприємств.

7. Відсутність попиту з боку держави не порушує успішний бізнес для мого підприємства.

8. Проблема відсутності внутрішньорегіонального попиту є вирішальною для мого підприємства.

9. Високі процентні ставки на кредити призвели до виникнення проблем у лісопромисловому комплексі.

У вихідних застосуваннях Q-методології була обов'язковою умова нормальності розподілу відповідей респондентів. Передбачалося, що при зборі даних необхідно, так зване, «вимушений розподіл», де учасник був зобов'язаний розподілити всі твердження так, щоб вони повторювали форму

нормального розподілу. Звичайно, цей момент викликав багато суперечок і розбіжностей вчених. Наскільки вірні будуть результати, якщо респондент змушений знайти тільки два твердження, з якими він дуже не згоден? Чи відображає це реальну ситуацію?

Для проведення Q-методології необхідно провести шкалювання – щоб представити відповіді по кожному з розроблених тверджень у вигляді відношення до того чи іншого питання. Шкалювання – певний впорядкований числовий ряд. Коли ми пропонуємо респонденту шкалу, просимо обрати число (бал) або цифру на цій шкалі, яка могла б відобразити його думку щодо сили протікання того чи іншого соціального процесу, або показати своє ставлення до чого в системі балів. Щодо рівню вимірювання, то шкали можуть бути чотирьох типів: порядкові, номінальні, пропорційні та інтервальні. В принципі, всі або майже всі альтернативні питання можна представити у вигляді шкали, приписавши кожній з них свій ранг або бал, і саме так упорядкувати їх за певним змістом. Проте залежно від змісту питання та характеру збору інформації використовуються різні типи шкал. У цьому дослідженні були використані шкали Лікерта [19]:

1. Найбільша проблема лісового комплексу в труднощі отримання кредитів та інвестицій.

-3	-2	1	0	1	2	3
Згоден			Байдуже			Не згоден

В результаті була отримана матриця відповідностей між твердженнями Q-методології і шкальованими відповідями інтерв'ю, так звана, Q-сортування для кожного учасника. Існує кілька способів обчислення матриці факторів. Два найбільш часто використовувані – це центроїдний метод або метод простого підсумовування і аналіз головних компонент .

Опис типу В Q-методології виконуються через представлення безлічі факторів, яке описує важливість кожного твердження для кожного учасника. Факторна множина (матриця перетворень вихідних змінних в фактори) вимірює вихідні твердження в термінах стандартних відхилень. Тому, наприклад,

значення 1,0 в матриці перетворень свідчить, що для обраного окремого твердження оцінка становить точно одне стандартне відхилення від середнього в нормальному розподілу Q-сортування. Таким чином, будь-які твердження в безлічі факторів з коефіцієнтами більше ніж 1.00 або менше ніж -1.00 вказують на істотну відмінність від середнього для тверджень цього типу. Твердження, де z-score більше ніж 1.00 або менше ніж -1.00, таким чином, є визначальними для цього типу.

Також, розраховується безліч відмінностей між факторами для кожної пари факторів. Це дозволяє виділити твердження, що визначають той чи інший тип, ґрунтуючись не тільки на високому значенні коефіцієнта перетворення, а також, ґрунтуючись на найбільшій різниці між ними. Затвердження з коефіцієнтами між -1.00 і 1.00 для всіх типів визначаються як затвердження згоди. Вони відображають подібну точку зору, яка приймається всіма типами.

3.2. Запропоновані напрями змін в сфері лісової політики

Тепер кілька загальних зауважень про поведінку керівників українських підприємств, які мають серйозні стимули продовжувати функціонування, незалежно від видимої нерентабельності виробництва.

Одне з пояснень-відповідальність за соціальну сферу, як частина діяльності українських лісових підприємств. Інший аргумент-бартер, «заміщення» податків та інші неринкові рішення є хорошою ширмою для широко розповсюдженої «тіньової» діяльності підприємств. Також, відсутність дієвої системи визнання фірм банкрутами сприяє відстроченню «творчого руйнування» підприємств, що за теорією вважається однією з рушійних сил ринкової економіки.

Більшість лісопромислових підприємств повинні подолати великі відстані, перш ніж вони знайдуть попит на конкретних ринках лісоматеріалів. Їх першим прагненням повинно бути інвестування, щоб створити більш

ефективне виробництво (з більш високою часткою доданої вартості, більш прибуткових), але цього не відбувається. Іншим можливим рішенням, в повній відповідності з менталітетом нових підприємців, є вкладення грошей в «капітал взаємин», наприклад, для надання послуг місцевої влади, в переговори з метою отримання привілеїв, і т. д. Шлях, який вибирають ці фірми в частині інвестицій – вкладати капітал в сферу особистих відносин або в реальне виробництво – залежить часто від того, наскільки великий вихідний або успадкований капітал, що знаходиться в їх володінні. В цілому, менеджери просто віддадуть перевагу вкладати гроші в те, що є більш прибутковим, і очевидно, що радянська лісопромислова система, зруйнована в 1991 році, залишила дуже багату основу для застосування «капіталу взаємин», що приносить явний дохід.

На жаль, нинішні власники слабо зацікавлені вкладати кошти в модернізацію виробництва. Не існує ефективних механізмів, що стимулюють довготривалі вкладення в розвиток вітчизняної промисловості. Тому не зупинено процес «проїдання» створених раніше основних виробничих фондів. У довгостроковому плані це загрожує ще більшим зменшенням обсягів виробництва і зниженням конкурентоспроможності продукції, втратою ринків збуту, скороченням податкової бази лісопромислових територій країни.

Загальні висновки з проведеного обстеження можна сформулювати наступним чином:

Існують правила, що наказують боротися з зубожінням лісів, але керівники лісогосподарських підприємств, до компетенції яких це входить, не мають засобів відстежувати порушення і домагатися виконання існуючих правил і положень. Більш того, існуюча досі система фінансування лісогосподарської діяльності, коли істотна частина коштів повинна бути зароблена за рахунок лісопромислової діяльності, стимулює порушення тих самих правил, контроль за дотриманням яких і покладено на лісогосподарські підприємства.

У багатьох випадках встановлення цін на деревину та лісопродукцію є відвертим фарсом. Не існує реальної конкуренції, і найважливіші ідеї оренди та аукціонів гинуть і морально, і фактично. З цього дуже легко зробити висновок, що ціни є штучно низькими, і відповідно, здавалося б, українська деревина повинна бути дуже конкурентоспроможна на міжнародному ринку.

Добре визначені права власності є обов'язковою передумовою для ефективно функціонуючої ринкової економіки. Однак ситуація стає двозначною, як тільки ми приміряємо це положення до українського лісового сектору. Хто ж все-таки є реальним власником лісів – Україна або місцева влада, або вони обидва? Що трапляється, якщо їхні інтереси не збігаються? Наприклад, Хто повинен приводити в порядок території, пройдені пожежами або зазнали серйозних забруднень – місцева влада або національний рівень? Багато фахівців звертають увагу на той факт, що Лісовий кодекс України та інші підзаконні документи суперечать Конституції країни. Наприклад, Конституція передбачає всі типи власності, в той час як приватна власність на ліси Лісовим кодексом заборонена.

Незважаючи на зроблені зусилля по введенню ринкових правил регулювання – типу дозволу вільного ціноутворення, приватизації фірм і т.д., логіка старої радянської системи все ще вирішує багато в поведінці підприємств. Стара логічна схема все ще служить як домінанта інституційного устрою, визначаючи ступені свободи поведінки для економічних суб'єктів. Наприклад, велика бартерна угода не була б можлива без відносно добре налагоджених партнерських контактів, включаючи учасників від найвищих політико-адміністративних ієрархій, банків і т. д. до керуючої лісовою фірмою. Відзначимо, що великі і середні Державні підприємства більш глибоко впровадилися в "віртуальну" економіку, ніж невеликі і недавно створені фірми.

Можна стверджувати з великим ступенем точності, що типове перехідне підприємство (що пройшло істотний шлях від планової, централізованої системи до ринкової) – це підприємство, яке експортує істотну частину виробленої продукції і має керівників, що володіють навичками керівника-

ринковика. При цьому немає суттєвої різниці між регіонами і підгалуззями (чи займається фірма лісозаготівлями або це Лісопильне підприємство). Мабуть, не грає вирішальної ролі і те, є чи ні підприємство спільним. На противагу цьому, типові підприємства «невдаха», що працює в «віртуальній» економіці, може бути охарактеризоване наступним чином: це велике підприємство зі слабо розвиненим експортом, має менеджерів, які потребують державної координації та підтримки.

Судячи з відповідей керівників щодо способу платежів, порушення правил торгівлі, і т.д. можна зробити висновок, що економіка потрапила в «інституційний глухий кут», який є загальною характеристикою для всіх восьми регіонів, де проводилося дослідження. Очевидно, що віртуальна економіка вельми вигідна для ряду людей, хто в принципі міг би змінити систему: менеджерів великих фірм, політичних діячів, бюрократів та інших людей, які приймають рішення. Таким чином, вихід з цієї системи зажадає якщо і не надзусиль, то, принаймні, часу і проведення ряду усвідомлених інституційних перетворень.

Чи можна усвідомлено змінити існуючу ситуацію в українському лісовому секторі? Існує давнє висловлювання, яке заявляє, що «можна зробити юшку з акваріума, але неможливо зробити акваріум з юшки». Причина проста, створення життєздатних систем (таких як розвинені ринкові економіки) вимагає наявності життєздатних суб'єктів, які можуть служити базовими конструкціями. Однак, багато життєво важливі блоки відсутні в нашій сучасній економіці. Наприклад, немає приватних компаній, що працюють тільки за стандартами ринкової економіки, відсутній потужний середній клас, а політичні переваги серед великої кількості людей все ще пов'язані з радянським режимом. Якщо менеджери вважають (або дійсно переконалися на досвіді), що головна умова для нормального функціонування великих підприємств – це можливість і необхідність отримувати привілеї, то, ймовірно, вони будуть підтримувати таку політику. З іншого боку, за висловлюваннями опитаних керівників, масовим явищем є відсутність довіри до ділових партнерів. Багато

економічних дійових осіб припускають, що будуть обмануті, або самі схильні до порушення контрактів з «об'єктивних» причин, і ми маємо класичний випадок дилеми ув'язнених. Тому колективний результат істотно нижче, ніж той, який міг би бути досягнутий при співпраці.

Таким чином, істотний ефект від переходу до ринкової економіки буде лише при створенні фірм, які «співпрацюють» в ринковому сенсі слова. Якщо керівники фірм впевнені в тому, що їх компаньйони при взаємодії не обманюють, то ними можуть бути використані такі способи спільної діяльності, що обидві сторони отримають додатковий ефект. Отже, політика інституційних перетворень повинна бути спрямована на створення таких умов, коли довірчі відносини заохочуються, а обман вкрай не вигідний.

Будівництво інститутів вимагає часу, і навряд чи всі необхідні ринкові інститути можуть бути створені зверху. Однак політична влада може забезпечити організаційні рамки, які дають можливість розвиватися ринковій економіці. Влада повинні гарантувати, що ті, хто працюють «належним» шляхом, не нестимуть непропорційну частину тягаря державних витрат. Не менш важливе завдання полягає в тому, щоб зменшувати «вкладення» у відносний капітал, в бюрократичний апарат.

Питання про те, що необхідно зробити, щоб змінити існуючу ситуацію, є складним. Кожен інституційний устрій характеризується трьома рівнями правил: конституційний рівень, рівень колективного вибору, рівень підприємства. У українському лісовому секторі конституційні правила встановлюють, яку власність можуть мати ліси і, побічно, хто отримує прибуток від їх використання. Конституційні правила також встановлюють поділ відповідальності між держаним (національним) і регіональними рівнями. Правила колективного вибору регулюють, які рішення приймаються, наприклад, щодо лізингових термінів, загального обсягу лісозаготівель або технологічних змін. На рівні підприємства регулюються обсяги лісозаготівель за видами примикання, методи лісовідновлення, способи перевезення і напрямки перевезення кінцевої продукції і т. д.

Три рівні правил формують ієрархію, яка вказує, що правила на вищому рівні визначають ступінь свободи для суб'єктів нижнього рівня. Конституційні рішення визначають інституційний устрій та його виконання на рівні колективного вибору. Правила колективного вибору в свою чергу визначають інституційний устрій і його виконання на рівні окремого підприємства. Конституційний вибір передує і обмежує свободу колективного вибору [22].

У цьому контексті законодавство може бути інтерпретовано як система правил, що визначають терміни і умови управління, в той час як управління безпосередньо включає розробку, застосування правил і контроль за їх виконанням, а також систему вирішення спорів при порушенні правил. Таким чином, проблеми функціонування підприємств лісового сектора повинні вирішуватися на різних рівнях.

ВИСНОВКИ

Однозначної відповідності між кількістю природного ресурсу і його економічною цінністю не існує. Важливо усвідомлювати, що ліси не являють собою економічні ресурси самі по собі. Лише в контексті інституційного устрою їх можна розглядати як ресурси в економічному сенсі. Таким чином, як і в цілому в економіці України, так і в окремо взятому регіоні стійке використання лісових ресурсів на пряму залежить від установи належного інституційного устрою, існування ринкової інфраструктури, системи фінансування, в тому числі і безлічі складових, що належать до прав власності, її форм, контролю та прийняття заходів проти порушень і т. д. Можна навіть засвідчувати, що без існування відповідного інституційного порядку в лісовому господарстві будь-які технологічні найсучасніші інвестиції будуть марними. Таким чином, у перехідний період, як ніколи, ефективність функціонування ЛК визначається інституційним устроєм.

Інституційне середовище лісового комплексу тісно пов'язане з існуючою лісовою політикою, так як в коло останньої якраз входять всі елементи, складові інституційне середовище. Ідеальної лісової політики не існує – зміна зовнішніх умов може вимагати коригування основних її положень. Необхідною ж умовою є відповідальність за прийняття та здійснення державної лісової політики, обов'язкове виконання лісового законодавства з боку державних структур усіх рівнів, у контролі за дотриманням основоположних принципів раціонального лісокористування. Деяке поліпшення ситуації в лісовому комплексі і незначний економічний підйом, як показує аналіз, не є результатом вирішення численних проблем галузі, а обумовлені в основному дією таких факторів, як підвищення попиту на вітчизняні товари, збільшення експорту через сприятливу кон'юнктуру на зовнішньому ринку і вигідний для експортерів курс долара по відношенню до гривні.

Таким чином, можна говорити про те, що однією з головних причин кризового стану лісового комплексу є відсутність в країні працюючої

довготривалої Національної лісової політики. Саме на її основі стає можливим формування стратегічних програм розвитку лісового комплексу на національному, регіональному та місцевому рівнях, вироблення і прийняття на законодавчому рівні узгоджених між собою нормативно-правових актів у сфері промислової, фінансової, зовнішньоекономічної та інвестиційної політики.

Відсутність інформаційної бази щодо інституційного устрою лісового комплексу потребує залучення методів портфельного аналізу case-study зі збору та обробки даних у цій галузі.

Важливим аспектом для вибору інструментарію для вимірювання інституційних змін є підбір методу, відповідного цілям дослідження. Вибір саме Q-методології, в рамках якої йде класифікація не лише ознак які мають вплив, а й пояснюють суб'єктивну поведінку, дозволить найбільш раціонально вирішити визначену задачу вимірювання факторів і аналізу взаємозв'язків факторів інституційного середовища.

На момент проведення дослідження з використанням Q-методології було виділено три типи підприємств: «підприємець віртуальної економіки», «класичний підприємець» та «просунутий підприємець». У лісовому комплексі, як і в економіці країни в цілому йде хід адаптації до сучасних умов ведення господарювання, але далеко не всі суб'єкти однаково при звичаються. Характеристики прогресивних підприємств (або адаптантів) розрізняються. Цікаво, що існує досить велика група суб'єктів (підприємств), яка знаходиться в процесі регресивного адаптування, тобто намагається увійти в нове інституційне середовище, але пережитки минулого (неформальні інститути звичок, зобов'язань, використання неефективних методів) все ще не до кінця скасовані і таким чином не дають їм перейти в наступний тип.

Лісова політика не повинна бути стаціонарною, заданою один раз і назавжди. Зараз приймається багато положень і формальних актів регулювання господарської діяльності підприємств лісового комплексу. Ці та наступні інституційні зміни буде необхідно проаналізувати з точки зору їх реального впровадження та виконання. Зараз ведуться суперечки і дискусії про те, яка

повинна бути формальна лісова політика. Але для того, щоб вона була ще й реально працюючою, треба оцінити наслідки її взаємодії з неформальними правилами. Тобто необхідно оцінити (виміряти) інституційні зміни з точки зору підприємств, які будуть функціонувати в цих умовах. Проведене вимірювання інституційного середовища показало, що одним з інструментів для такого виміру може стати Q-методологія.

Лісова політика повинна мати деякі загальні принципи для всіх, а також повинна містити реальні правила і важелі впливу, які повинні бути орієнтовані на різні регіони, типи підприємств і умови лісокористування. Тільки тоді лісова політика буде дієвою і спонукає до раціонального і стійкого лісокористування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Canadian Forest Policy: Adapting to Change / Ed. by Howlett.M. University of Toronto Press Inc., Toronto, Canada, 2011.
2. Clawson M. The Economics of Nonindustrial Private Forests. Resources for Future, Washington, DC, USA, 2009.
3. Forest Policy. International Case Study / Ed. by Bill Wilson et al. CABI Publishing. 2008.
4. Forests and Forestry in Japan. 2nd edition. Tokyo, Japan FAO Association, 2008.
5. Grayson A. Private Forestry Policy in Western Europe. CAB International, Wallingford, UK. 2013.
6. Haley D., Luckert MK Forest Tenures in Canada: A Framework for Policy Analysis. Information Report EX-43. Ottawa: Forestry Canada, 1990.
7. Matsushita K., Hirata K. Forest Owners 'Associations // Forestry and the Forest Industry in Japan / Ed. By Iwai Yoshiya UBC Press, Vancouver, Canada, 2012.
8. Mayers J. and Bass S. Policy That Works For Forests And People. Policy That Works Series. 8. Series Overview, International Institute for Environment and Development, London, UK. 2009.
9. Nilsson S. Experiences of Policy Reforms of the Forest Sector in Transition and other Countries with Implications for the Chinese Forest Sector. Interim report. IR-02-043. 2014. IIASA, Laxenburg, Austria.
10. Report on Agricultural, Forestry, and Fishery Trades in 2012 / Ministry of Agriculture, Forestry, and Fisheries of Japan. Tokyo, 2012.
11. Rozum Ruslan EFFECTIVE UTILIZATION OF WASTES OF WOOD / Ruslan Rozum // Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість : міжвідомчий науково-технічний збірник. – Львів, 2009. – № 35. – С. 133–136.
12. Sakumoto N. The Participatory Forestry Management System in Indonesia

/ Policy Trend Report 2012 / Institute for Global Environmental Strategies.Japan, 2003.

13. Solberg B., Rykowski K. Institutional and Legal Framework for Forest Policies in ECA Region and Selected OECD Countries – a Comparative Analysis / Forest Policy Review and Strategy Development: Analytical Studies / Issues Paper. THE World Bank, Washington, USA. 2014.

14. Аніщенко В.О. Еколого-економічний аналіз в системі управління природокористуванням на-приємстві / В.О. Аніщенко, В.Г. Маргасова // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №6 (72). – С. 39 – 47.

15. Безбородова Т. В. Удосконалення механізму управління фінансовими ресурсами підприємств / Т. В. Безбородова // Держава та регіони. – 2014 – №5. – С. 21–23.

16. Блам Ю. Ш. Проблеми вибору лісової політики / Ю. Ш. Блам, Л. В. Машкіна, О. В. Машкіна / Регіон: економіка і соціологія. 2008. – С. 67–89.

17. Бобко А. Проблеми лісового господарства України : оподаткування землі, нормування відпуску та розмір заготівлі деревини /А. Бобко // Економіка України. – 2008. – № 8. – С. 22–30.

18. Грей Д. А. Реалізація політики щодо лісових концесій і систем освіти доходів: досвід різних країн і витягнуті уроки / Д. А. Грей / Розвиток концесійного лісокористування міжнародний досвід, проблеми та перспективи для країн з перехідною економікою: Мат-ли семінару (5–6 червня, 2013 р.; р. Пушкіно).

19. Дзядикевич Ю. В. Енергетичний менеджмент. Підручник / Ю. В. Дзядикевич, Р. Б. Гевко, М. В. Буряк, Р. І. Розум. – Тернопіль: Підручники і посібники. – 2014. – 336 с.

20. Дяченко Я. Державне регулювання лісового господарства в економічній системі відтворення природних ресурсів / Я. Дяченко // Економіка України. – 2013. – № 9. – С. 68–73.

21. Економіка довкілля і природних ресурсів [Текст]: монографія / Ю. В. Дзядикевич, Б. О. Язлюк, Р. Б. Гевко, Ю. І. Гайда, Г. І. Пиріг [та ін.]. –

Тернопіль, 2016. – 392 с.

22. Кобець М. І. Органічне сільське господарство – що це таке? / М. Кобець // Пропозиція : Інформаційний щомісячник. – 2006. – № 6. – С.18–21.

23. Кодекс України про надра від 27.07.1994 року № 132/94–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

24. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96–ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

25. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/880–2007–%D1%80>.

26. Коренюк П. І. Еколого-економічна ефективність використання земельних ресурсів зони лісостепу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.е.н: спец. 08.08.01 «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / П. І. Коренюк. – К., 2008. – 15 с.

27. Лон Ф. Анализ «выгоды – затраты» как основа эколого-экономической оценки проектов // Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с.

28. Лукіша В. В. Методичні підходи до формування моделей для еколого-економічного оцінювання сільськогосподарського землекористування [Електронний ресурс] / В. В. Лукіша // Збірник наукових статей «III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю». – Вінниця, – 2011. – Том. 2. – С. 509–511. Режим доступу: <http://есо.com.ua/>

29. Медведєв Ю. Проблеми розвитку лісопромислового комплексу: пріоритети, структура, ефективність / Ю. Медведєв // Економіка України. – 2013. – № 1. – С. 13–19

30. Мельниченко Д. Небезпечні інгредієнти / Д. Мельниченко // Харчова наука і технологія. – 2011. – № 9. – С. 61–67.

31. Милованов Є. В. Тенденції розвитку ринку української органічної

продукції / Є. В. Милованова // Матер. наук.-практ. семінару «Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції», – Львів, 31 березня 2004 р. – С. 37–42.

32. Моисеев Н. А. Національна лісова політика стане важливою частиною стратегії соціально–економічного розвитку України / Н. А. Моисеев // Відомості лісова газета. – 2014 – № 8 (85).

33. Москалик Р.Я. Лізинг як фактор сталого розвитку лісового сектора економіки / Р. Я. Москалик, Т. Ю. Туниця // Регіональна економіка. – 2000, № 2 (16). – С. 184–192.

34. Офіційний сайт Департаменту екології та природних ресурсів Тернопільської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecoternopil.gov.ua/>

35. Офіційний сайт Тернопільської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oda.te.gov.ua/>

36. Петров А. П. Національна лісова політика / А. П. Петрова // Міжнародна конференція неурядових організацій з стратегії охорони лісів Workshops / sosnovka / petrov.html.

37. Петров В. Н. Державне регулювання охорони та захисту лісів як елемента навколишнього природного середовища: Дис. Д-ра екон. наук. СПб., 1999.

38. Подбай про землю – і вона віддячить / [авт. тексту М. Петрушенко] // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 134. – С.13.

39. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / під заг. ред. чл.–кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. – 704 с.

40. Приходько М. М. Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю / М. М. Приходько, М. М. Приходько (молодший). – Івано-Франківськ : Фоліант, 2004. – 847 с.

41. Про екологічну експертизу : Закон України від 09.02.1995 року № 45/95–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

42. Про Концепцію переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс] : проект Закону України. – Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua/laws/laws/nuclear/92.htm>

43. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 року № 1264–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

44. Пташників А. Про використання досвіду розвитку добровільної лісової сертифікації в інших галузях народного господарства України / А. Пташників / Сталий лісокористування. 2008. № 1 (13).

45. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.

46. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : Навчальний посібник / Мар'ян Долішній, Юрій Стадницький, Анатолій Загородній, Олег Товкан; М-во освіти і науки України, нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів: Інтелект-Захід, 2015. – 255 с.

47. Розміщення продуктивних сил України : Навчально-методичний посібник для самостійн. вивч. дисципліни/ Автори: Сергій Дорогунцов, Юхим Пітюренко, Ярослав Олійник та ін.; М-во освіти і науки України, КНЕУ. – К.: КНЕУ, 2010. – 363 с.

48. Туниця Ю.Ю. Еко-економіка і ринок: подолання суперечностей: монографія / Ю. Ю. Туниця. – К.: Знання, 2006. – 314 с.

49. Управління у сфері охорони навколишнього природного середовища [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.manyava.ucoz.ua>

50. Шуткова Е.Ю. Фасилитация в управленческих решениях: практика применения в реальном российском бизнесе / Е. Ю. Шуткова // Бизнес.Образование России: общероссийский информационный портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbedu.ru/library/articles/articles_8290.html.

ДОДАТКИ